

ՄԵՆ – ՄԱՐՏԵՆԸ ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՑՈՒ
ԱՌԱԿՆԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆԻԶ

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

1818–1819 թվականներին իր «Հիշատակարաններ Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության» երկհատոր կոթողային աշխատություններից հետո Մեն–Մարտենն առավել մեծ եռանդով խորացավ հայ միջնադարյան մատենագրության գանձերի մեջ: Դրանցից մեկը դարձավ Վարդան Այգեկցու առակների հատրնտիրի հրատարակությունը, որը լույս տեսավ Փարիզում 1825-ին¹: Այգեկցու «Աղվեսագրքից» հայագետն ընտրել էր ընդամենը 45 առակ՝ հայերեն բնագրի կողքին գուգահեռաբար դնելով ֆրանսերեն թարգմանությունը: Այս հրատարակությանը քաջածանոթ է Վարդանյան առակագրության մեծագույն գիտակը՝ Նիկողայոս Մառը, որը նշում է թարգմանության կրթական–ուսուցողական նպատակը. «Պետք է վերապահությամբ ասել, որ Մեն–Մարտենն ուներ բոլորովին այլ խնդիր. հրատարակումը նրա կողմից (խոսքը Վ. Այգեկցու առակների մասին է – Ա. Դ.) իրագործվել է միայն ուսումնական նպատակներով, «որպես վարժանքի միջոց», մի կողմից հայերենը սովորեցնելու, մյուս կողմից հայերի համար հեշտացնելու ֆրանսերենի ուսումնասիրությունը»²: Ն. Մառը խոսում է Մեն–Մարտենի առակների թարգմանության հետ կապված ուրիշ հանգամանքների մասին ևս:

Մեն–Մարտենին լիովին անձանոթ են Վարդան Այգեկցու կենսագրության փաստերը, այդ իսկ պատճառով նա առակագրին շփոթում է Վարդան Արևելցու կամ Վարդան Մեծի հետ, որն իր ապրած ժամանակաշրջանում (ծնվ. 1200, Գանձակ – մահ. 1271, Խոր վիրապ)³ հռչակված էր Մեծ Հայքում և Կիլիկյան Հայաստանում: Մեն–Մարտենը Վարդան Արևելցու «Հաւաքումն պատմութեան» երկը, աստվածաբանական, մեկնողական բազմաթիվ գործերը վերագրում է Վարդան Այգեկցուն⁴: 1829 թ. հայագետ Ս. Ֆ. Նեյմանը գրախոսել է Մեն–Մարտենի՝ Վարդան Այգեկցու առակների թարգմանությունն ու նրան կցված առաջաբանը, որում և առկա է պատմիչ Վարդանի ու առակագիր Վարդանի նույնացումը: Վերջինս որոշակիորեն տարանջատել է այդ երկու հեղինակներին՝ պնդելով, թե Վարդան Արևելցին չի եղել առակախոս, բացի այդ ավստասցել է, թե ինչու այդ առակների փոխարեն Մեն–Մարտենը չի թարգմանել հայ մատենա-

¹ Saint–Martin. Choix de fables de Vartan, en Arménien et en français, Paris, 1825.

² Н. Марр. Сборники притч Вардана, ч. I, Исследование. СПб., с. 107.

³ Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 966:

⁴ Saint–Martin. Choix de Fables de Vartan, p. IX.

գրության համար առավել կարևոր գործ, ինչպիսին է Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» աշխատությունը⁵:

Մեն-Մարտենն առակների բնագրերն ընտրել է Փարիզի Արքայական գրադարանի մի ձեռագրից, որը գրվել է 1615-ին Պետրոս Խուռնավեցու ձեռքով՝ Սրապիոն արքեպիսկոպոսի պատկերով: Առակները թվով 168-ն էին, հայագետը դրանցից ընտրել է 45-ը⁶: Նա փորձում է պարզել Պետրոս Խուռնավեցու և Սրապիոն արքեպիսկոպոսի ինքնությունները և, ի վերջո, եզրահանգում է, թե առակների ձեռագրի գրիչն ու արքեպիսկոպոս Սրապիոնը բնակվել են կամ Կիլիկիայում, կամ հյուսիսային Սիրիայում⁷:

Նկարագրելով Փարիզի Ազգային գրադարանի թիվ 289 ձեռագիրը՝ Ֆ. Մակլերը նշում է, թե հենց այդ ձեռագրից էլ օգտվել է Մեն-Մարտենը, երբ վարդապետ Ջոհրաբի աջակցությամբ պատրաստում էր Վարդան Այգեկցու առակների թարգմանությունը 1825-ին⁸:

Ն. Մառը նշում է, որ Մեն-Մարտենի թարգմանած Վարդանյան առակները հրատարակել է Փարիզի Ասիական Միությունը և նրանց թարգմանությունը «ջանադրաբար ստուգել է» վարդապետ Ջոհրաբը, որը Ֆրանսիայի Ասիական ընկերության անդամ է: Մակայն չի մոռանում նշել, թե առակների ողջ թարգմանությունը իրականացրել է ֆրանսիացի հայագետը և իր ժամանակի համար ոչ վատ ձևով⁹: Ն. Մառը ձեռագրի նյութերից առանձնացնում է այն առակների թվահամարները, որոնք Մեն-Մարտենն ընտրել է¹⁰:

Խոսելով առակների իր ընտրության սկզբունքի մասին՝ Մեն-Մարտենը նշում է, թե ձեռագրի մեջ կային մի քանի առակներ, որոնք շատ երկար էին և հենց դրանցով էլ ավարտվում էր ժողովածուն¹¹: Մեն-Մարտենը հատկապես ուշագրավ է համարում այն իրողությունը, որ Այգեկցու որոշ առակներ վերագրվում են Եզոպոսին ու Լոխմանին: Մեն-Մարտենի ընտրած 45 առակների մեջ կան այնպիսիները, որոնք գրեթե նույնությամբ առկա են Եզոպոսի առակներում: Դրանցից են «Գայլն ու գառն», «Ժիժիքն, մեղուքն և մրջյունն», «Աղյուծն, գայլն և աղվեսն», «Փայտահարքն և ծառք», «Մրջյուն և աղավնի», «Գայլագռավն և աղվես» և այլն:

Ահա այդ առակներից մեկի համեմատականը՝ երեք լեզուներով.

⁵ H. Mapp. Նշվ. աշխ., էջ 106:

⁶ Մեն-Մարտենի օգտագործած ձեռագրի (թիվ 289) նկարագիրը տվել է Ֆրեդերիկ Մակլերը Փարիզի Ազգային գրադարանի հայերեն ու վրացերեն գրչագրերի իր կազմած ձեռագրացուցակում (տե՛ս F. Macler. Catalogue des manuscrits Arméniens et Géorgiens de la bibliothèque nationale, Paris, 1908, p. 149–150.

⁷ Saint-Martin. Choix de Fables de Vartan, p. XII.

⁸ Տե՛ս F. Macler. Նշվ. աշխ., էջ 150:

⁹ Տե՛ս H. Mapp. Նշվ. աշխ., էջ 106:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 106–107:

¹¹ Saint-Martin. Choix de Fables de Vartan, p. XI.

ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՑԻ

ՄՐՋԻՄՆ ԵՒ ԱՂԱԻՆԻ

Մրջիմն անկեալ ի ջուրն՝ և հեղձէր, գայ աղաւնին և ձգէ ոստ մի ի ջուրն. և ելեալ մրջիմն ի յոստն՝ և կենդանացաւ: Եւ ահա ի նոյն ժամն հաւորսքն կանգնեաց զվարմն. և կամէր ըմբռնել զաղաւնին. գայ մտանէ մրջիմն յերանքն նորա, և էխած ի ծայր նորա. և նա ի կսկծոյն յանկարծակի ի վեր թռեաւ և մորմոքեցաւ. և շարժեցաւ եղէզն և վարմն, և աղաւնին թռեաւ և ազատեցաւ:

Ցուցանէ առակս՝ թէ մահու չափ ճգնէ նմա, որ յառաջն քեզ բարի արար:

FABLES DE VARTAN

LA FOURMI ET LA COLOMBE

Une Fourmi étant tombée dans l'eau, elle se noyait, lorsqu'une Colombe la voit et jette une petite branche dans l'eau; la Fourmi l'atteignit et fut sauvée; mais voilà que dans le même moment un oiseleur tendait son filet pour prendre la Colombe: la Fourmi se glisse dans ses cuisses, et le pique; celui-ci tressaille et s'irrite de ce mal inopiné; il fait remuer son roseau et son filet, alors la Colombe s'envole et se sauve.

Cette fable montre qu'il faut faire l'impossible pour celui qui vous a fait du bien.

ԵԶՈՊՈՍ

THE DOVE AND THE ANT

An ant went to a fountain to quench his thirst, but he tumbled in and began to drown. Fortunately, a dove happened to be sitting on a nearby tree and saw the ant's predicament. So she plucked a leaf off the tree and let it drop into the water. The ant climbed on top of it and was soon washed safely ashore. Shortly afterward a bird catcher came by, spread his net, and was about to ensnare the dove when the ant bit his heel. The man let out a cry and dropped his net. Realizing that she was in danger, the dove flew safely away.

One good turn deserves another¹².

Մեն–Մարտենը շահագրգռված էր իր ուսանողներին առավել գիտելիքներ տալու հայոց լեզվից: XIX դարասկզբին դա բավական բարդ խնդիր էր, որովհետև դեռ չկային համապատասխան դասագրքեր՝ հայերենը ֆրանսիացիների համար կտրվածքով, աղքատիկ թիվ էին կազմում նաև հայերեն–ֆրանսերեն, ֆրանսերեն–հայերեն բառարանները, հայ մատենագրությունը բավարար քանակով չէր թարգմանվել ֆրանսերեն, չէին

¹² Aesop's Fables, New York, 1992, p. 251.

ստեղծվել այն հիանալի քրեստոմատիաներն ու դասագրքերը, որոնք ստեղծեցին Ֆրեդերիկ Մակլերն¹³ ու Ֆրեդերիկ Ֆեյդին¹⁴:

Վարդան Այգեկցու առակների հատրնտիր թարգմանությունը մի փորձ է միայն առավել դյուրին բնագրերով ֆրանսախոսներին հայերենը սովորեցնելու համար: Մեն–Մարտենը հիացմունքով է խոսում հայ միջնադարի հեղինակների բազմաժանր երկերի լեզվի հարստության ու գեղեցկության մասին: Մակայն այդ լեզվի անթերի իմացականությանը հասնելու համար անհրաժեշտ է անցնել երկար ճանապարհ, և մարդիկ, ովքեր հետամուտ են հայերենը յուրացնելու, այդ պետք է անեն հայ մատենագիրների ստեղծած երկերի բնագրերի լեզուն յուրացնելով: Վարդան Այգեկցու առակների ոճը պարզ է, հստակ, հեշտ հասկացվող. այն չունի միջնադարի գրողների լեզվի վսեմությունն ու վերացականությունը: Առակների լեզուն երբեմն այնքան պարզ է, որ մոտենում է ժողովրդական – խոսակցական լեզվին, սակայն նրա շարահյուսությունը և քերականական ձևը մշտապես պահում են գրական լեզվի պահանջները: Թարգմանիչը համոզված է, որ իր թարգմանությունը հարազատ է մնացել հայերեն բնագրին: Կարելի էր այդ առակները թարգմանել առավել կատարյալ ֆրանսերենով, սակայն այդ դեպքում կկորչեր բնագրի լեզվին հարազատ մնալու պարտադիր պահանջը:

Մեն–Մարտենը համոզված է, թե առակների ֆրանսերեն բնագրերը օգտակար կլինեն այն հայերի համար, ովքեր առևտրական կամ այլ նպատակներով կամենում են յուրացնել ֆրանսերենը: Խոստովանում է, որ հայերեն բնագիրը նորից ստուգված է Ջոհրաբ վարդապետի կողմից:

Հավանաբար, Մեն–Մարտենին այս գործը ձեռնարկելու համար նախապայման խթան են եղել Այգեկցու որոշ առակների ընդհանրությունները Եզոպոսի և Լոխմանի հետ: Եթե Եզոպոսի առակները հունական անտիկ գրականության բացառիկ հուշարձաններից են, ապա Լոխմանի գիրքը ներկայացնում է արաբական–քրիստոնեական համընդհանուր մտածողության դրսևորումը: Չպետք է մոռանալ մի հանգամանք՝ «Ղուրանի» սուրահներից մեկը կապվում է Լոխմանի անվան հետ և իր բովանդակությամբ շատ նման է Խիկարի խրատներին, Մոդոմոնի առակներին ու Ժողովողին¹⁵:

Մեն–Մարտենը խոսում է առակների կառուցվածքի մասին՝ նշելով դրանց բարոյախոսական եզրակացությունը, որը միշտ կցվում է առակի վերջում:

Հայտնի է, որ Վարդան Այգեկցու առակներն առավել հեշտ հասկանալի և առավել տարածված են եղել հայ միջնադարում: Դրանց բազմաթիվ օրինակներ կան Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերում, նաև աշխարհի այլ մատենադարաններում¹⁶: «Աղվեսագիրքը» այնքան սիրված

¹³ Sk' u F. Macler. Chrestomatie de l'Arménien modern avec vocabulaire. Paris, 1932.

¹⁴ Sk' u F. Feidt. Manuel de langue arménienne. Paris, 1969.

¹⁵ Sk' u Ղուրան, թարգմանեց արաբերենից հայերենի Արր. Ամիրխանյանց, Վառնա, 1909, էջ 391:

¹⁶ Sk' u Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Կազմեցին՝ Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, հ. Ա., Երևան, 1965, էջ 1621, հ. Բ, Երևան, 1970, էջ 1466:

էր հայերի կողմից, որ այն երեք անգամ տպագրվել է XVII դարում՝ նախ Ամստերդամում՝ 1668, հետո՝ Մարսելում՝ 1683, և 1698՝ առանց տպագրության վայրի նշման:

Մեն–Մարտենի կարծիքով իր հրատարակած Այգեկցու առակները օգնելու են հայերենը յուրացնող ուսանողներին առավել հեշտ հաղթահարելու Մխիթար Գոշի՝ առաջին հայ առակագրի գործերը, որոնք նույն ժանրով են, «բայց ավելի դժվար հասկանալի»¹⁷: Հայագետը սխալմամբ Մխիթար Գոշին համարում է XI դարասկզբի հեղինակ¹⁸:

Մեն–Մարտենն էլ կասկածում է, թե արդյոք Փարիզի Արքայական գրադարանի թիվ 289 ձեռագրի բոլոր առակները պատկանո՞ւմ են Վարդան Այգեկցուն, սակայն որ դրանց մի մասը հաստատ այդ հեղինակին են, այդ խնդրում համոզված է: Նրա օգտագործած ձեռագրում այդ առակների – ժողովածուի խորագիրն է՝ «Առակքն Վարդանայի վարդապետին»: Ըստ հայագետի՝ թիվ 289 ձեռագրի վերջում գրիչը իր հիշատակարանում ստույգ ձևով հաստատում է, թե առակները Վարդան Այգեկցունն են: Մեն–Մարտենը թարգմանության առաջաբանում շեշտում է, թե այդ առակները հատուկ մտադրությամբ շարադրվել են այնքան հստակ ու մատչելի, որ դրանք հասկանալի լինեն պարզ մարդկանց ու անուսներին:

Թարգմանված 45 առակների մի մասի տողատակերում Մեն–Մարտենը նշում է որոշ առակների աստվածաշնչային աղերսները, նաև որոշ հայերեն բառերի իր ընկալումները: «Առյուծն ծերացյալ» առակում պատմվում է ծերացած առյուծի մասին, որն այլևս չէր կարողանում որս անել և իր քարայրում սուտ հիվանդ է ձևանում և այրի առջև «կացոյց գուծն դռնապան»: Հայագետին անծանոթ է ուժ բառը, նրա կարծիքով դա գուցե որևէ բարբառով նշանակում է այժ, chevre: Նա այդպես է թարգմանում, սակայն ենթադրում է, թե գուցե դա ինձ կամ ինձ բառն է, որ նշանակում է ընձառյուծ¹⁹: «Առյուծն, գայլն և աղվեսն» առակում պատմվում է առյուծի, գայլի և աղվեսի մասին, որոնք եղբայրանալով որսում են մի խոյ, մի ոչխար և մի մաքի: «Եւ ի ժամ ճաշոյն ասէ առիւծն ընդ գայլն՝ թէ բաժանէ զոչխարսդ ի վերայ մեր»: Փաստորեն, որսած երեք կենդանիները հայերեն բնագրում կոչվում են նույն բառով՝ ոչխար: Եվ իրավացիորեն Մեն–Մարտենը այդ բառը թարգմանել է կենդանիներ – **“les bntes”** ձևով²⁰: «Կատուն կարգավոր» առակում՝ «Եւ կատուն յետ այնորիկ եղն գերբն և անկաւ ի յալուր տուն. գան մկունք և ասեն. «Ո՛վ դու չար քո հաւատովդ, դու գերբն ես»²¹:

«Գերբն» բառը հայագետը թարգմանում է torchon, որը հայերեն նշանակում է խոհանոցի ջնջոց: Նա բացատրում է, թե «գերբն բառը չկա բառարաններում»²²: «Աղվեսն գետատար» առակում կա մարազպան բառը, որը հայագետը չի գտել հայերեն ոչ մի բառարանում, այն չի գտել նաև

¹⁷ Saint–Martin. Choix de Fables de Vartan, p. VIII.

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 3:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 20:

²¹ Նույն տեղում, էջ 32:

²² Նույն տեղում, էջ 33:

պարսկերենում: Հատվածը հետևյալն է. «Աղուէսն ի գետն անկաւ և եղև գետատար և խոստացաւ Աստուծոյ մարագպան մի խունկ՝ զի ելանէ ի գետոյն և գերծաւ և էլ ի գետոյն և սկսաւ ճեմել և մոռացաւ զմարագպան խունկն գոր խոստացաւ Աստուծոյ»²³: Մեն–Մարտենը մարագպան ²⁴ բառը թարգմանում է ըստ արաբերենի vase – անոթ:

Հայագետը որոշ առակներում մատնացույց է անում աստվածաշնչային աղերսներ: «Ժիժիքն, մեղուքն և մրջիմն» առակի բարոյախոսական եզրակացությունը կապվում է Մատթեոսի Ավետարանի հետևյալ դրվագի հետ.

ՏԱՍԸ ԿՈՒՅՍԵՐԻ ԱՌԱԿԸ

Այն ժամանակ երկնքի արքայությունը պիտի նմանեցվի տասը կույսերի, որոնք իրենց լապտերներն առած՝ փեսային և հարսին ընդառաջ ելան: Նրանցից հինգը հիմար էին, իսկ հինգը՝ իմաստուն: Հիմարները լապտերներն առան, բայց իրենց հետ ձեթ չվերցրեցին: Իսկ իմաստունները իրենց լապտերների հետ միասին ամաններով ձեթ վերցրին: Եվ երբ փեսան ուշացավ, ամենքն էլ նիհեցին և քուն մտան: Եվ գիշերվա մեջ ձայն լսվեց՝ ահա՛ փեսան գալիս է, նրան ընդառաջ՝ ելեք: Այն ժամանակ բոլոր կույսերը վեր կացան և իրենց լապտերները կարգի բերեցին: Հիմարները իմաստուններին ասացին. «Ձեր այդ յուղից տվե՛ք մեզ, որովհետև ահա մեր լապտերները հանգչում են»: Իմաստունները պատասխան տվեցին և ասացին. «Գուցե թե մեզ և թե ձեզ չբավականացնի, ուստի գնացե՛ք վաճառականների մոտ և ձեզ համար գնեցեք»: Երբ նրանք գնացին, որ գնեն, փեսան ելավ, և ովքեր պատրաստ էին, նրա հետ հարսանիքի սրահը մտան, ու դուռը փակվեց: Հետո եկան մյուս կույսերն էլ ու ասացին. «Տե՛ր, Տե՛ր, բա՛ց արա»: Նա պատասխան տվեց ու ասաց. «Ճշմարիտ եմ ասում ձեզ, որ ձեզ չեմ ճանաչում»: Արթո՛ւն կացեք, որովհետև չգիտեք ոչ օրը և ոչ էլ ժամը»²⁵:

«Կատուն կարգավոր» առակի մեջ Մեն–Մարտենն իրավացիորեն ակնարկ է տեսնում Մաղմոսի հետևյալ դրվագի հետ.

Բոլոր անօրենություն գործողներին ատում ես,
Սուս խոսողներին կորցնում ես,
Տերը զգվում է արյունահեղ ու նենգավոր մարդուց²⁶:

Մեն–Մարտենը օգտակար ու շնորհակալ գործ է կատարել իր ժամանակի համար, նա համոզված էր, որ ֆրանսախոսների համար Այգեկցու առակների հայերենը նպաստելու է առավել կատարյալ ձևով հասկանալու նրա մեծ նախորդի՝ Մխիթար Գոշի առավել բարդ առակները: Գոշի առակները ֆրանսերեն է թարգմանել Ֆրեդերիկ Մակլերը 1902-ին²⁷:

²³ Նույն տեղում, էջ 38:

²⁴ Մարագպան բառը չկա նաև Հր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանում» (տե՛ս հ. III, Հ-Չ, Երևան, 1977, էջ 274):

²⁵ Մատթեոս, ԻԵ, 1–13:

²⁶ Մաղմոս, 5, 5–6:

²⁷ *Sté u Choix de Fables Arméniennes attribuées à Mkhitar Goch, traduits par F. Macler.* – “Journal Asiatique”, 1902, p. 457–487.

СЕН-МАРТЕН – ПЕРЕВОДЧИК ПРИТЧ
ВАРДАНА АЙГЕКЦИ

АЭЛИТА ДОЛУХАНЫАН

Резюме

В 1825 году Сен-Мартен в Париже издал сборник 45-и избранных притч Вардана Айгекци, параллельно на французском и армянском языках. Н. Марр отметил учебно-образовательную цель этого сборника. Переводам притч предшествует предисловие, где арменовед дает им оценку. Он отмечает их популярность в армянском средневековье, одновременно подчеркивает простоту и ясность языка притч, написанных для широкого круга читателей. Сен-Мартен указывает на библейские параллели в этих притчах и их связь с притчами Эзопа и Лохмана.

SAINT-MARTIN AS A TRANSLATOR OF THE FABLES
BY VARDAN AIGEKTSI

AELITA DOLUKHANYAN

Summary

In 1825 in Paris Saint-Martin published the selected fables of Vardan Aigektsi in French parallel with Armenian – 45 fables all in all. N. Marr indicated the educational purpose of that initiative. In the Introduction attached to the translation the Armenologist appreciates the fables of Vardan Aigektsi indicating the fact of their being favourite in Medieval Armenia, at the same time stressing the simplicity and clarity of their language and also the fact of their being written for a wide range of readers. Saint-Martin points out the Biblical correlations in the fables and their relationship with Aesop's and Lohkman's fables.